
प्रकरण दुसरे

मराठी काढंबरी व दलित काढंबरी : उद्गम आणि विकास

प्रकरण - दुसरे

मराठी काढंबरी व दलित काढंबरी : उद्गम आणि विकास

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यामध्ये काढंबरी हा वाङ्मयप्रकार महत्त्वाचा मानला जातो. काढंबरी वाङ्मयाची सुरुवात भारतामध्ये १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून झाली. सुरुवातीची मराठी काढंबरी अद्भुतरम्य वातावरणात रमलेली आढळते. पण नंतर तिचे स्वरूप बदलून स्त्रिंवर होणारे अन्याय, अत्याचार, केशवपन यासारखे सामाजिक प्रश्न हाताळले गेलेले दिसतात. यानंतरच्या पुढील टप्प्यामध्ये मनोरंजनवादी काढंबरी निर्माण झाली.

काढंबरी निर्मितीचा संबंध लेखकाच्या वर्तनाशी असतो. लेखकांना पडणाऱ्या प्रश्नांचे मूळ त्यांच्या वर्तमानतच असते. त्याला वाटणारी अस्वस्थता, जाणवणारे अपुरेण त्याच्या जगण्यातच त्याला वेढत असते. १९६०च्या अगोदर काढंबरी लिहिल्या जात होत्या. परंतु खन्या अर्थाने १९६० नंतर मराठी काढंबरी वाढीस लागली. त्यासाठी सामाजिक आणि सांस्कृतिक पाश्वभूमी हेच महत्त्वाचे कारण होय. कोणत्याही वाङ्मयीन प्रवाहाची निर्मिती एकाच कारणामुळे होत नसते. त्यासाठी समकालीन परिस्थिती, काळाची गरज, सामाजिक स्थितीगती किंवा साहित्याच्या अंतर्गत घडणाऱ्या गोष्टी किंवा समाजातील घटना या सर्व परिणामांतून एखादा नवीन प्रवाह जन्माला येतो. काढंबरी हा विस्तृत भाषिक अवकाश असलेला वाङ्मयप्रकार असल्याने तिच्यातील घटकांचा आवाका ही मोठा असतो.

कादंबरी शब्दाचा अर्थ :

संस्कृत साहित्यामध्ये बाणभट्टाची कादंबरी हिची नायिका ‘कादंबरी’ ही आहे. यावरुन पुढील काळात ‘कादंबरी’ हे विशेषनाम सामान्यनाम झाले. इंग्रजीतील नॉव्हेल या शब्दाचा पर्यायी शब्द म्हणून या वाङ्मयप्रकारच्या प्रथमावस्थेत नवलकथा हे नाव दिले गेले. त्यानंतर हे नाव मागे पडले व कादंबरी हेच नाव रुढ झाले.

कादंबरी शब्दाचा कोशगत अर्थ :

‘कल्पितकथा’, ‘कहाणी’ असा आहे. आणि त्याचा शाब्दिक अर्थ कदंब फुलापासून तयार केलेले मद्य किंवा आसव हा होय. ‘कादंबरी’ वाङ्मयप्रकारचे सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक, पौराणिक आणि ग्रामीण असे विविध प्रकार पडतात. या प्रकारामुळे अभ्यासक अनेक प्रसंग, घटना याआधारे लेखन करू लागले. म्हणूनच कादंबरीची व्याख्या करणे अवघड आहे. आणि तिची व्याख्या अचूक न करता येणे यात कादंबरीची व्यापकता दिसून येते. या वाङ्मय प्रकारात काळानुसार बदल होत आहे.

कादंबरीचे स्वरूप आणि व्याख्या :

कादंबरीचे वाङ्मयप्रकाराला व्याख्येत बांधण्याचा प्रयत्न अनेकांनी केला. परंतु हा वाङ्मयप्रकार इतर वाङ्मयप्रकारापेक्षा अवघड आहे. हे आपणास एका व्याक्याच्या व्याख्येपासून ते दीर्घ बोजड बनलेल्या पण तरीही अपूर्ण राहिलेल्या व्याख्येवरून दिसून येते. कादंबरीच्या प्रत्येक व्याख्येत तिच्या सर्वच वैशिष्ट्यांचा समावेश केलेला आढळून येत नाही. कादंबरीतील एकच घटक घेऊन व्याख्या केलेल्या आहेत. कादंबरीची अचूक अशी व्याख्या सांगणे कठीण आहे. कारण दिवसागणिक बदलत

जाणारे तिचे रुप, तिच्या वाढत जाणाऱ्या कक्षा जीवनाला स्वतःत सामावून घेण्याची तिची वृत्ती होय. कादंबरीच्या घडणीमध्ये जीवनविषयक जाणिवांचा सहभाग असल्याने कादंबरीचा अनेक दिशांनी अभ्यास करता येतो. जीवन प्रवाहाबरोबर कादंबरीचे स्वरूप बदलत जात असलेले दिसते. तिचे तंत्र व विषय यामध्ये ही विविधता दिसून येते. त्यामुळेच तिची आजपर्यंत सर्वसमावेशक, योग्य अशी व्याख्या करता आली नाही. या संदर्भात उषा हस्तक म्हणतात, “कादंबरी लेखनाला प्रवृत्त होण्यापूर्वी कादंबरीकारांनी आणि टीकेचे घाव घालण्यापूर्वी टीकाकारांनी, कादंबरीच्या कथात्मक रूपाची अंगभूत वैशिष्ट्ये शोधण्याची नितांत गरज होती. पण हरिभाऊ सोडले तर या दिशेने आणखी कोणाची जाणती पावले पडलेली आहेत. असे आढळत नाही. अन्य कथात्मक वाडमय प्रकाराहून कादंबरीचे वेगळेपण काय? हे समजावून न घेतल्यामुळे ‘कादंबरी’ असे नेमके कोणत्या लेखकाला म्हणावे याविषयी निश्चित अशी कल्पना आकाराला येऊ शकल्या नाहीत. तिच्या रचनेची मुलतत्वे गवसू शकली नाहीत.”^१

कादंबरीविषयी श्री. मा. कुलकर्णी म्हणतात की, “कार्यकारण शृंखलाबद्ध अशा कल्पित कथानकाच्या द्वारा मानवी जीवनाचे दर्शन घडवणारी सविस्तर ललित गद्यकथा म्हणजे कादंबरी.”^२ जीवनाच्या विशालतेत आढणाऱ्या अनेक तपशिलांचे महत्त्व वाटून त्यावर दृष्टी खेळू लागली, तेव्हा त्याच्या वर्तनाची गरज पडली आणि त्या विविध तपशिलातही साठलेले जीवनसत्त्व वाचकांना पटवून द्यावेसे वाटले, तेव्हा वाडमयाला कथा, कादंबरीसारख्या वाडमयप्रकाराकडे वळावे लागले. याच उद्देशातून कादंबरीची वाढ होताना दिसते.

मराठी काढंबरीचा उद्य आणि विकास :

मराठी काढंबरीचा प्रारंभ भाषांतरापासून झाला. भारतामध्ये १९व्या शतकाच्या उत्तराधीपासून सुधारणेचे वरे वाहू लागले. हरिकेशवजी यांची 'यात्रिक्रमण' ही मराठीतील भाषांतरित स्वरूपाची पहिली काढंबरी होय. १८४२ मध्ये जॉन बनियनच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस' या धार्मिक रूपकवजा कथेचे भाषातंर केले. 'यात्रिक्रमण' ही काढंबरी भाषांतरीत स्वरूपाची असल्याने बाबा पदमनजी यांनी १८५७ मध्ये काढंबरीत 'यमुनापर्यटन' मराठीतील पहिली काढंबरी मानली जाते. या काढंबरीत यमुना हिच्या प्रवासाची कथा आली आहे. मिशनच्यांच्या शाळेत शिकलेली आणि ख्रिस्ती धर्माबद्दल प्रेम असलेली यमुना आपला पती विनायक याच्याबरोबर प्रवासाला निघते. या प्रवासात काही हिंदू विधवा त्यांना भेटतात; त्यांची दुःखे दिसतात. अशा स्त्रिया कुमारांला कशा लागतात याचा अनुभव यमुनाला आल्याने दुःखी विधवांना उपदेश करते. या प्रवासात विनायकला अपघाती मरण येते. मरते समयी यमुना त्याला बाप्तिस्मा देते. यमुना विधवा झाल्यावर तिचे केशवपन करण्याचा प्रयत्न केला जातो; पण यमुना तसे होऊ देत नाही. सासराही तिला पाठिंबा देतो. पुढे यमुना एका ख्रिस्ती गृहस्थाशी विवाह करते; यमुनेचा प्रवास जसा भौगोलिक, तसाच वैचारिकही आहे.

बाबा पदमनजी यांनी या काढंबरीत महाराष्ट्रातील ब्राम्हण विधवांच्या व्यथांचे हृद्यस्पर्शी वर्णन केले आहे. समाजातील स्त्री जीवनातील तत्कालीन स्त्रीजीवनाच्या दुःखांना वाचा फोडून या काढंबरीत तत्कालीन काळातील विधवांच्या शोचनीय अवस्थांचे चित्रण केले. 'यमुनापर्यटन' पासून खन्या अर्थाने मराठी काढंबरीचा विकास होत गेला. त्यानंतर १८६१ मध्ये लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची 'मुक्तामाला' काढंबरी प्रसिद्ध झाली.

ना. रो. सदाशिव रिसबूड यांची ‘मंजुघोषा’ (१८६८) तसेच रा. भि. गुंजीकरांची ‘मोचनगड’ (१८७१) ही मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी मानली जाते. राष्ट्राची अन् समाजाची गरज ओळखून शिवकालाच्या पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी लिहिली. ‘मोचनगड’ या कादंबरीपासून प्रेरणा घेऊन पुढे अनेक ऐतिहासिक कादंबन्या लिहिल्या गेल्या. वि. बा. दामले यांची ‘अवलिया’ ही १८८९ मध्ये तर हरिभाऊ आपटे यांची ‘मधली स्थिती’ १८८५ साली प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीतून तत्कालीन सुशिक्षित मराठी समाजाचे सत्यदर्शन घडवून हिंदू समाजातील स्त्रियांची दुःखे शब्दबद्ध केली. सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबन्या लिहून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली. सामाजिक कादंबन्यातून कुटुंबजीवनात लहान मुलांची व स्त्रियांची कुचंबना होते हे दाखविले. तर ऐतिहासिक कादंबन्यातून राष्ट्रभक्ती जागृत केली.

‘मी’ मधील भाऊ, ‘यण लक्षात कोण घेतो’ मधील यमू, ‘यशवंत खरे’ मधील यशवंतराव यांच्या जीवनचित्रणावरून हिंदू कुटुंबव्यवस्थेत मुलांचा व स्त्रियांचा होणारा कोंडमारा वर्णिला आहे. हरिभाऊच्या शिवचरित्रावरील कादंबन्या अतिशय अद्भूत पण वास्तवाशी, ऐतिहासिक वास्तवाशी इमान राखणाऱ्या आहेत. स्वराज्यसंस्थापनेचा इतिहास ‘उषःकाल’ मधून लिहिला आहे. याचवेळी अफझल खानचे संकट येऊन स्वराज्याचा सुर्य आच्छादित होतो याचे वर्णन ‘सुर्यास्त’मध्ये आले आहे. तर अफझल खानचा वधाचे वर्णन ‘सुर्योदय’ मधून केले. तर शिवाजी व संभाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर अनेकांनी प्राणपणाला लावून स्वराज्याचे रक्षण केले. या संघर्षावर ‘केवळ स्वराज्यासाठी’ ही कादंबरी लिहिली. ‘वज्राधात’ कादंबरी चंद्रगुप्तच्या जीवनावर आधारित आणि टिपू सुलतानवर ‘म्हैसूरचा वाघ’ या ऐतिहासिक कादंबन्यातून हरिभाऊ यांनी राष्ट्रभक्ती जागृत केली.

साळुबाई तांबवेकर यांनी १८७३ मध्ये ‘चंद्रप्रभा विरहवर्णन’ ही कादंबरी लिहून मराठीतील पहिली स्त्री कादंबरीकार म्हणून मान मिळविला. त्यानंतर अनेक स्त्रिया कादंबरी लेखन करू लागल्या. त्याची पायाभरणी साळुबाई यांनी केली. आधुनिक शिक्षणाच्या प्रारंभकाळी, संसार सांभाळून फावल्या वेळेत, वाड.मयाचा व्यासंग चालू ठेवून पुरुषांच्या लेखनाचे अनुकरण करावे याच महत्त्वकांक्षेने पुढारलेल्या स्त्रियांची मने व्यापली. ‘चंद्रप्रभा विरहवर्णन’ ही कादंबरी याच प्रवृत्तीचे उदाहरण आहे. रा. वि. टिकेकर यांच्या ‘पिराजी पाटील’(१९०३) या कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या वाताहतीची कहाणी आली आहे. नाथमाधव यांनी ‘सावळ्या तांडेल’ ही ऐतिहासिक लिहिली तर ‘विहंगवृद’, ‘विमलेची ग्रहदशा’, ‘ग्रहदशेचा फेरा’ या कादंबन्यामधून स्त्री शिक्षण पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, दारुचे दुष्परिणाम इत्यादी विषय आले आहे. वि. सी. गुर्जर यांनी ‘देवता’, ‘जीवनसंध्या’ कादंबन्या लिहिल्या. तर ना. ह. आपटे यांनी ‘त्यालाकारण शिक्षण’, ‘पहाटेपूर्वीचा काळोख’ या कादंबन्या लिहिल्या.

ना. सी. फडके यांची ‘कुलाब्याची दांडी’ तत्कालीन कॉलेज जीवनाचे व वातावरणाचे यशस्वी चित्रण यात केले आहे. तसेच ‘अटकेपार’, ‘निरजंन’ यासारख्या कादंबन्या फडके यांनी लिहिल्या. ‘माझा धर्म’ या कादंबरीत अंतःकरण प्रवृत्तींना प्रतिसाद देणारा धर्म तोच खरा धर्म ही कल्पना बिंबवण्याचा फडक्यांनी प्रयत्न केला, तर ‘अंजली’ लिहिताना फडके वासनात्मक प्रेमापेक्षा प्रेमासाठी केलेल्या शारीरिक सुखाच्या त्यागात व त्यातूनच निर्माण होणाऱ्या उदात्त भावनेतच खरे आत्मिक सुख हा या कादंबरीचा गाभा आहे. ‘अखेरचे बंड’ कादंबरी म्हणजे फडक्यांच्या वाडमयीन कर्तृत्वातले मानाचे पान म्हणून उल्लेख करावा लागेल. फडक्यांनी वाचकांना रुचेल, पचेल, आवडेल असे लेखन केले.

वि. स. खांडेकर यांनी ‘कांचनमृग’ (१९३१) ही कादंबरी लिहिली. दोन व्यक्ती, दोन जीवनप्रणाली, दोन समाजस्तर यातील विरोध खांडेकर यांच्या कादंबरीत दिसतो. ‘उल्का’ ही कादंबरी अधिक कलात्मक आहे. ‘उल्के’तील चंद्रकांत स्वयंपाकिणीचा मुलगा दारिद्र्यात वाढलेला व अपमानित जिणे जगणारा गिरणीत काम करण्याचा अनुभव घेतो यामधून गरीब व श्रीमंत या दोन वर्गाचे वर्णन केले आहे. ‘ययाती’ कादंबरीत खांडेकरांनी पौराणिक कथेला आधुनिक परिणाम दिले. फडके व खांडेकर यांच्यामध्ये कलावाद व जीवनवाद हा साहित्यामध्ये निर्माण झालेल्या वादामधील जीवनाचे पुरस्कर्ते म्हणून खांडेकरांचा उल्लेख केला जातो.

वा. म. जोशी यांच्या ‘सुशीलेचा देव’ (१९३०), ‘इंदू काळे सरला भोळे’ (१९३४) या कादंबन्या स्त्रियांच्या जीवनविषयक मनोकेंद्रातून वर्णन केलेल्या आहेत. साने गुरुजी यांची ‘श्यामची आई’ (१९३५) ही कादंबरी अनेक घटना, प्रसंग घेऊन जीवनातील साध्या गोष्टीमधून आईने श्यामवर कसे सुसंस्कार केले आहेत. आईच्या संस्कारातून श्यामसारख्या मुलगा कसा विकास पावतो याचे वर्णन आहे. ‘धडपडणारी मुले’ (१९३७) मध्ये विद्यार्थ्यांच्या मनात प्रवेश करून यांचे नवे व्यक्तिमत्त्व घडणाऱ्या एका शिक्षकाची कथा वर्णिलेली आहे. त्यांच्या ‘सती’ (१९४०) कादंबरीतून मैना व गोपाळ यांच्या उदात्त प्रेमाची शोकपूर्ण कथा आली आहे. ‘रामचा शेला’ (१९४४) या कादंबरीमधून पांढऱ्या पायाची म्हणून स्त्रीला कसे हीन लेखले जाते हे दाखविले आहे. साने गुरुजी यांनी हळव्या, कोमल, सुसंस्कार करणाऱ्या कादंबन्या लिहिल्या आहेत.

गीता साने यांनी ‘निखळलेली हिरकणी’ (१९३६), ‘हिरवळीखाली’, ‘वढलेला वृक्ष’ (१९३६), ‘फेरीवाला’ (१९३९) या कादंबन्या लिहून स्त्रियांच्या जीवनातील

वास्तवतेचा वेध आणि परंपरागत स्त्री-विरोधी भूमिकेवर प्रहार हा विशेष कादंबन्यामधून आढळतो.

यानंतर स्त्री कादंबरीकार म्हणून विभावरी शिरुरकरांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी ‘हिंदोळ्यावर’ (१९३४), ‘विरलेले स्वप्न’ (१९३५) या कादंबन्यातून स्त्रियांचा होणारा कोंडमारा, स्त्रियावरील बंधने याचे वास्तवदर्शी चित्र रेखाटले. १९५० साली लिहिलेली ‘बळी’ कादंबरी मांगगारुडी या गुन्हेगार मानल्या जाणाऱ्या जातीच्या जीवनावर लिहिली. मध्यमवर्गीय स्त्रियांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रश्न उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्री जीवनाला त्यांच्या जीवनविषयक प्रश्नाला वेगळ्या पद्धतीने हातावून स्त्रियांचे दुःखद अनुभव मांडले. ‘बळी’ ही गुन्हेगार समजले गेलेले लोक, प्रत्यक्ष गुन्हा करणारे लोक, त्यांची झोपडी, शिव्या, गलीच्छपणा, दारिद्र्य इत्यादीचे वास्तवपूर्ण चित्रण केल्याने ही कादंबरी नावारूपाला आली.

विश्राम बेडेकर यांची १९३९ मध्ये ‘रणांगण’ कादंबरी प्रकाशित झाली. या कादंबरीची नायिका जर्मन-ज्यू तर नायक महाराष्ट्रीयन हिंदू. या दोघांची बोटीवरील प्रेमाची घटना चित्रित केली. युद्ध ही मानवी जीवनातील एक तात्कालीक स्वरूपाची घटना परंतु युद्धामुळे समग्र जीवनाला मुळापासून कसे हादरे बसतात याचे दर्शन या कादंबरीच्या माध्यमातून बेडेकर यांनी घडविले. प्रेमाचा तोच तो गुळचट कंठाळवाणा, प्रेमभावनेचे उदात्तीकरण याची सवय झालेल्या मराठी वाचकाला धर्म, जात, शिष्टाचार यांचे संकेत झुगारून देणारी कादंबरी म्हणजे रणांगण होय.

र. वा. दिघे यांच्या ‘पाणकळा’ (१९३९) कादंबरी नंतर ‘सराई’ (१९४३) कादंबरीने लोकप्रियता मिळविली. या कादंबरीत मनोहरलाडी यांच्या प्रेमकथेचे मुख्य स्थान असून निसर्ग वर्णनाच्या माध्यमातून लेखकाने रानसईचे खेडे साकार केले. त्यानंतर दिघे यांनी ‘निसर्गकन्या रानजाई’ (१९४६), ‘आई आहे शेतात’ (१९५६),

‘पड रे पाण्या!’ (१९५८) या कादंबन्या लिहिल्या. याच काळात मर्ढेकर यांनी ‘रात्रीचा दिवस’ (१९४२), ‘तांबडी माती’ (१९४३) मधून शिवा आणि कोंडिबा यांच्यासारखी माणसे देशहितासाठी खरा त्याग करू शकतात, हे लेखकाने दाखविले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात बदल झालेला दिसतो. तो बदल खन्या अर्थात १९६० नंतर झालेला पाहावयास मिळतो. तत्कालीन काळात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी साहित्य इत्यादीमध्ये वाढ झालेली दिसते. या ठिकाणी दलित कादंबरीचा विस्तृत आढावा न घेता याचे स्पष्टीकरण पुढील स्वतंत्र्य विभागात केले आहे. गोमांतकाच्या देवदासीचा प्रश्न बा. भ. बोरकरांच्या ‘भावीण’ (१९५०) मध्ये यानंतर बोरडे यांची ‘पाचोळा’ (१९७१) ही कादंबरीत शहरीकरणाचा ग्रामीण समाजावर झालेला परिणाम स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. श्री. ना. पेंडसे यांनी ‘एल्नार’ (१९४७) मधून स्वांतर्य संग्रमाच्या शेवटच्या पर्वातील नौखालीतील हत्याकांड आणि पाकिस्तानची मागणी यांचे पडसाद कोकणातील साखरपेंडी सारख्या खेडे गावात कसे उमटतात याचे वर्णन केले आहे. तर ‘गारंबीचा बापू’ (१९५२) मधून बापू आणि गारंबी या दोघांनी एकमेकांना कसे घडविले याची कथा म्हणजे ही कादंबरी होय. ‘रथचक्र’ (१९६२) मध्ये चार मुलांच्या नंतर संन्यास घेऊन निघून गेलेल्या पतीबद्दल दुःख न करीत बसता, संसाराला उभा करण्याचा प्रयत्न करणारी आई (स्त्री) पेंडसे यांनी दाखविली आहे.

गो. नी. दांडेकर यांनी कोकणच्या पाश्वर्भूमीवरील हळवी प्रेमकथा ‘शितू’ (१९५३) कादंबरीतून चित्तारली. ‘पूर्णामायची लेकर’ (१९५८) कादंबरीत वळ्हाडातील पूर्णानिंदीच्या काठावर वसलेली बावनगावची कथा आली आहे. भाबडेपणा, अंधश्रद्धेतून कुटुंबाची होणारी वाताहत, भोगावी लागणारी दुःखे यांचे वर्णन या

कादंबरीत आलेले आहे. त्यांची ‘माचीवरचा बुधा’ (१९५८) कादंबरीत माणसाच्या मनाला निसर्गाची असणारी ओढ प्रस्तुत कादंबरीत दाखविली आहे. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीतील एक महत्त्वाची कादंबरी म्हणजे व्यंकटेश माडगूळकरांची ‘बनगरवाडी’ (१९५५) पडीक, ओसाड जमीन, दुष्काळ प्रदेशात वसलेली बनगरवाडी आणि तेथील माणसे हा कादंबरीचा विषय आहे. बनगरवाडी ही कादंबरी आकाराने लहान असून देखील तिला मानाचे स्थान मिळाले. यावरून कादंबरीचे सामर्थ्य दिसून येते.

१९६० नंतरच्या कालखंडातील शंकर पाटील यांची ‘टारफुला’ (१९६४) ही महत्त्वाची कादंबरी, या कादंबरीत कोणतीही एक व्यक्ती केद्रंस्थानी नसून संपूर्ण गाव केद्रंस्थानी आहे. यातून सर्व गाव केद्रंस्थानी ठेवून शंकर पाटील ही कादंबरी रुढ चाकोरीपेक्षा वेगळ्या वाटेने घेऊन जातात. तसेच त्यांनी ‘सरपंच’ (१९६९), ‘घुंगरू’ (१९७१), ‘बईमान’ (१९७६) या सारख्या कादंबन्या लिहून मराठी कादंबरीत नावलौकिक मिळवला.

उद्घव शेळके यांनी ‘धग’ (१९६०), ‘बाईविना बुवा’ (१९६३), ‘डाळिबाचे दाणे’ (१९७७) इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबन्या लिहिल्या. त्यापैकी ‘धग’ या कादंबरीत कौतिक आणि महादेवाची संसारकथा अतिशय संयमाने आणि कलात्मकतेने लिहिली आहे. ‘सारे प्रवासी घडीचे’ (१९६४) कादंबरीत दळवी यांनी कादंबरीतील नायक मुंबईला नोकरीनिमित्त गेल्यानंतर बन्याच दिवसांनी आपल्या गावी आलेल्या नायकाचे भावविश्व रेखाटले आहे. ‘इंधन’ या हमीद दलवाई यांच्या कादंबरीत गावातील अंतर्गत संघर्ष भारत-पाकिस्तानच्या फाळणीनंतर हिंदू -मुस्लिम कशा धार्मिक पातळीवर उतरतो याचे चित्रण केले आहे. चि. त्रं. खानोलकरांची ‘चानी’ कादंबरीत मोळी विकणाऱ्या गरीब स्त्रीवर गोच्या इंग्रजांनी केलेल्या

बलात्कारातून चानीचा जन्म होतो. गावच्या अंधश्रद्धेमुळे चानीची आई व नंतर चानी दोघींचा कोंडीत बुडवून बळी घेतला जातो. प्रादेशिक भाषा, पुरुषांची स्वार्थी वृत्ती, अनिष्ट प्रथा, निसर्गाचा नियम या वैशिष्ट्यांमुळे ही काढंबरी मनाला चटका लावते. या काढंबरीशिवाय खानोलकरांच्या ‘रात्र काळी घागर काळी’, ‘अजगर’, ‘अगोचर’, आणि ‘पाषाण पालवी’ इत्यादी काढंबन्या आहेत.

भालचंद्र नेमाडे यांची ‘कोसला’ ही एक महत्त्वपूर्ण काढंबरी. पंचवीस वर्षात येणारे अनुभव, भोवताली घडणाऱ्या घटना, त्यांचा पांडुरंग सांगवीकर यांच्या मनावर होणारा परिणाम. त्याची आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वाबद्दलची जाणीव यांचे मिश्रण या काढंबरीत येते. समाजातील विरूपतेचा, कौर्याचा दंभाचा अत्यंत स्वाभाविक संस्कारशील व संवेदनक्षम मनावर झालेला परिणाम व त्यामुळे झालेली परात्मतेची जाणीव यांचे मिश्रण ‘कोसला’ त आहे. याशिवाय नेमाडे यांनी ‘बिढार’, ‘जरीला’, ‘झूल’ या काढंबन्या लिहिल्या आहेत.

सुभाष भेंडे यांची ‘अंधारवाटा’ मध्ये अच्युत ताराकुंडे आणि जयू या तरुण जोडप्याची ही कथा. जयू श्रीमंत घरातील लावण्यवती अच्युत तारकुंडे या हुशार पण सामान्य परिस्थितीतल्या तरुणाच्या प्रेमात पडते. घरच्या विरोधाला न जुमानता अच्युतशी लग्न करते. त्यांच्या जीवनाचे वास्तव वर्णन भेंडे यांनी या काढंबरीत केले. ‘पाचोळा’, ‘गोतावळा’ (१९७१), ‘झोंबी’, ‘नांगरणी’, ‘घरभिंती’, व ‘काचवेल’ इत्यादी काढंबन्या आनंद यादव यांनी लिहिल्या आहेत. आनंद यादवांनी ‘गोतावळा’ ही काढंबरी नारबा या पात्राच्या माध्यमातून उलगडून दाखविली आहे. तो गावात, परगावी कामानिमित्त जातो. पण त्याच्या घारी-गिधाडे, कोल्हे-रानमांजरे, ससे-मुँगूस, वानरे-सरडे, खेकडे, बेडूक, विंचू, आणि निसर्ग आहे. नारबा हा गोतावळ्याशी एवढा भावनिकदृष्ट्या बांधला गेला आहे की, माणसांपेक्षा तोच त्याला जवळचा वाटतो

आणि शेवटी ‘गोतावळा’ नष्ट होताच नारबा कसा उद्धवस्त होतो यांचे वर्णन केले आहे.

गंगाधर गाडगीळ यांची ‘दुर्दम्य’ (१९७१) ही चरित्रात्मक काढंबरी. बाळ गंगाधर टिळक यांच्यावर आधारित असून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कसे घडत गेले. त्यांच्या जीवनात कोणते संघर्ष आणि हर्षखेदाचे प्रसंग निर्माण झाले. भारतीय समाज व टिळक यांच्यात जे एक नाते निर्माण झाले होते. याचे जिवंत चित्र निर्माण करणे हे या काढंबरीचे खरे कार्य. ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ (१९७२), ‘काळेशार पाणी’ (१९७२), ‘कुरुक्षेत्र’ (१९८५), ‘सॉफ्टवेअर’ (१९८७), ‘कलियुग’ (१९९१) यापैकी महत्त्वाची काढंबरी म्हणजे ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ यामध्ये एका सुशिक्षित बेकार तसुणाची शोकांतिका ह. मो. मराठे यांनी वर्णिलेली दिसून येते.

रा. रं. बोराडे यांनी ‘पाचोळा’ नंतर ‘चारापाणी’ (१९८९), ‘आमदार सौभाग्यवती’ (१९८८) आणि ‘इथं होत एक गाव’ (२०००) या काढंबन्या लिहिल्या त्यापैकी ‘आमदार सौभाग्यवती’ मध्ये बदलत्या राजकारणातील स्त्रियांचे स्थान व त्यामुळे पुरुषाच्या वृत्ती-प्रवृत्तीमधील बदलाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या ‘पाचोळा’ या काढंबरीविषयी डॉ. र. बा. मंचकर म्हणतात, “‘पाचोळाची रचना बांदेसूद आणि एकात्म आहे. तिचा आशय अनेकांगी असला तरी बहुमुखी नाही. तिच्यातील अन्य आकृतिबंधांना स्वायत्तता नाही. एकाच अनुभव संघटनेतून ती घडविलेली आहे. ती बहुंशी भावात्म पातळीवर राहते.’”^३ अशा काढंबन्या लिहून बोराडे यांनी मराठी काढंबरीत भर घातली.

रणजित देसाई यांनी ‘बारी’ (१९५९), ‘माझा गाव’ (१९६०), ‘समिधा’ (१९७९), या काढंबन्या लिहून वास्तवाच्या आविष्कार घडविला. ‘समिधा’त परंपरेने जखडलेल्या दलित समाजात परिवर्तनाचे कार्य करणाऱ्या एका तसुणाची शोकांतिका

व्यक्त केली आहे. ‘माहिमची खाडी’, ‘भाकरी आणि फुल’ (१९८२), ‘कातळ’ (१९८५) या काढंबन्या मध्यु मंगेश कर्णिक यांनी लिहिल्या. त्यापैकी ‘भाकरी आणि फुल’ मध्ये दलित कुटुंबातील तीन पिढ्यांच्या स्थित्यंतराचा आढावा घेतला आहे. कर्णिक हे दलित्तेतर काढंबरीकार असून त्यांनी ‘भाकरी आणि फुल’ काढंबरी लिहून दलित काढंबरीमध्ये भर घातली आहे.

दलित काढंबरी : उद्गम आणि विकास

प्रास्ताविक :

दलित काढंबरी ही १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यात लक्ष वेधून घेणाऱ्या दलित साहित्याची महत्त्वपूर्ण शाखा आहे. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यात दलित साहित्याचा प्रवाह अधिक जोरकसपणे प्रवाहित झालेला दिसतो. दलित साहित्याचा उद्य ही साहित्य प्रांतातील महत्त्वाची घटना आहे. दलित साहित्याचे प्रेरणा स्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत, हे निर्विवादपणे मान्य झालेले आहे. दलित साहित्य, साहित्यिक व चळवळीने मराठी साहित्याला फार मोठी देणगी दिली आहे. एकूण दलित साहित्याच्या तुलनेत दलित काढंबरीचा विकास फार मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येत नसला, तरी तो उपेक्षणीय नाही.

दलित काढंबरीने सामाजिक विषमतेचे जे दुःख भोगावे लागते याचे चित्रण केलेले आहे. दलित लेखकांनी आपल्या समाजाशी, लोकजीवनाशी समरस होऊन भलेबुरे अनुभव लिहिलेले आहेत. हे करत असताना प्रत्यक्ष जीवनाबरोबर भाषा, राहणीमान, पोषाख, दैवते, सणवार, जत्रा, रुढी, प्रथा-परंपरा, अंधशळा, देवदेवस्की यांचे वर्णन केले आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या नंतर दलित समाजात झालेल्या परिवर्तनाचाही वेध घेतलेला आहे.

दलित काढंबरीचा उदय :

दलित वाड्मयाची सुरुवात खन्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे झाली. कारण दलित समाजात स्वाभिमान निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य डॉ. आंबेडकर यांनी केले. गांधीवादी विचारसरणीचा प्रभाव, साम्यवादी विचार आणि आंबेडकर यांनी चालू केलेल्या दलितोद्धाराच्या कार्यानिमित्त घडलेल्या घटना या सर्वांचा परिणाम झाल्यामुळे मराठी काढंबरीत दलित समाजजीवन चित्रित होऊ लागले.

साठोत्तरी दलित काढंबरीत आज बदल होत असला तरी या काढंबरीचे पूर्वपरंपरेशी नाते आहे. हे आपण नाकारू शकत नाही. त्यामुळे मराठी काढंबरीत दलित समाजजीवन चित्रणाची सुरुवात श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या ‘श्यामसुदर’ (१९२५) काढंबरीपासून झाली. तर खांडेकर यांच्या ‘दोन मने’ (१९३८) काढंबरीत सार्वजनिक तळ्याचे पाणी अस्पृश्यांना मिळावे म्हणून केलेल्या सत्याग्रहाचे चित्रण येते. तर ना.सी. फडके यांच्या ‘प्रतिज्ञा’ काढंबरीत अस्पृश्य समाज रामनवमीच्या दिवशी राममंदिर प्रवेश करून सर्वर्ण स्त्रिया अस्पृश्य स्त्रियात मिसळून मंदिरात जातात असे वर्णन आले आहे. तर विभावरी शिरूरकर यांची मांग गारूडी यांच्या जीवनावरील ‘बळी’ काढंबरी, र. वा. दिघे यांची ‘कार्तिकी’, व वा. ब. कर्णिक यांची ‘वाडगीण’ (१९५१) या काढंबर्ण्या आदिवासी, भिल्ल जमातीचे चित्रण करणाऱ्या आहेत.

हमीद दलवाई यांची ‘इंधन’ (१९५१) ही दलित मुस्लिम संघर्षाचे चित्रण करणारी काढंबरी. अशा दलित काढंबरीच्या पाऊलखुणा दिसून येतात. हा वेध दलित काढंबरीचा विकास लक्षात घेण्यासाठी घेतला आहे. दलितेतर काढंबरीचा विचार केल्यानंतर दलित काढंबरीकार यांचा विचार करणे आवश्यक वाटते.

बदलत जाणारी दलित जाणिवेची कांदंबरी :

दलित कांदंबरीमधून दुःख, व्यथा, वेदना आणि नकार यांचे दर्शन घडते. दलित कविता, कथा, स्वकथने यातून जेवढ्या पुरेशा प्रमाणात प्रकषणे दलित साहित्याच्या प्रेरणा व प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब घडलेले आढळते. तेवढ्याच प्रमाणात दलित कांदंबरीतून चित्रण आलेले आढळते. कांदंबरीचे दीर्घत्व हे दलित वेदना व तीव्रता कायम राखण्यास अडथळा करणारे ठरत असावे. दलित आत्मकथने जर प्रथम लिहिली असली तर कदाचित दलित कांदंबरीच्या दृष्टीने ते हितकारक ठरले असते. बच्याचशा दलित कांदंबन्या या आत्मानुभवाच्या मार्गाने जाताना दिसतात. किंवा आत्मपर अनुभव हा दलित्वाचा स्पर्श देऊन लिहिल्या जाताना दिसतात.

कांदंबरीचा प्रारंभ व दलित कांदंबरी :

मराठी वाङ्मयातील कांदंबरीचा विचार करत असताना कांदंबरी या वाङ्मय प्रकाराची सुरुवात भारतामध्ये १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धपासून झालेली दिसते. नवीन शिकणाऱ्या भारतीय तरूणांना समाजातील प्रचलित असलेल्या अनिष्ट रूढी समाजाला घातक आहेत. याची जाणीव होऊन समाजाच्या उन्नतीसाठी आपली समाजव्यवस्था व रूढी, परंपरा बदलल्या पाहिजेत अशी भूमिका तरूण पिढीने घेतली.

या सुधारणावादी विचारवंतानी स्त्रियांवर होणारे अन्यान, अत्याचार, बालविवाह, केशवपन, विधवांची दुःखे इत्यादीविषयी लेखन करून जागृती केली. त्यातूनच हरिभाऊ यांची 'यमुनापर्यटन' कांदंबरी निर्माण झाली. स्त्री समस्यांचे चित्रण मराठी कांदंबरीत सुरु असताना १९२० नंतर इतरही सामाजिक प्रश्नाकडे कांदंबरीकाराची दृष्टी वळली. १९२० च्या नंतर गांधीजी यांचा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात प्रवेश झाला. गांधीजींनी स्वातंत्र्य चळवळीबरोबर समाजसुधारणेलाही महत्त्व

दिले. त्यांनी खरा भारत शहरात नसून खेड्यात आहे म्हणून ‘खेड्याकडे जला’ हा मंत्र दिला. या गांधीर्जीच्या संदेशामुळे गांधीवादी विचारसरणीचे लेखक, ग्रामीण आणि अस्पृश्य समाजाचे चित्रण आपल्या काढंबन्यातून करू लागले. त्याचवेळी मार्क्सवादी विचारसरणीचे वारे वाहू लागले होते. त्याचाही परिणाम काढंबरीवर झाला.

डॉ. आंबेडकर यांनी सुरुवातीच्या काळात अवलंबिलेले सत्याग्रहाचे धोरण, पुणे करार, धर्मातराची घोषणा या घटना काढंबरीच्या आशय रूपाने येऊ लागल्या. गांधीर्जीच्या विचारसरणीचा प्रभाव, साम्यवादी विचार या सर्वांचा परिणाम झाल्यामुळे मराठी काढंबरीत दलित समाजजीवन चित्रित होऊ लागले. दलित वाइमयामधील पहिली दलित काढंबरी कोणती याचा विचार करणे गरजेचे वाटते. ना. रा. शेंडे यांची ‘काजळी रात्र’ (१९५६), त्यानंतर ‘माणुसकीची हाक’ (१९५७) व ‘फकिरा’ (१९५९) या सुरुवातीच्या काढंबन्या. ‘काजळी रात्र’ ही दलित काढंबरीतील पहिली काढंबरी आहे. परंतु खन्या अर्थाने दलित जीवनाच्या घटना, प्रसंग येतात ते अगदी वरवरच्या स्वरूपाचे. ‘काजळी रात्र’ काढंबरीचे कथानक महार मुलगा पाणी प्यायला गेल्यानंतर दोघेतिघे सर्वण त्याला मारहाण करतात त्यांच्या तावडीतून त्या मुलाला द्याळ बाबा ही सर्वण व्यक्ती सोडवून घेतात. तसेच एक महार मुलगा आणि ब्राह्मण मुलगी यांचे प्रेम संबंधाचे कथानकही यामध्ये येते. लेखक दलित असूनही स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित समाजाच्या जीवन व्यवहाराचे कसलेही दर्शन या काढंबरीतून घडत नाही. म्हणून या काढंबरीला दलित काढंबरी म्हणावी का? असा प्रश्न पडतो. दलित काढंबरी म्हणून जिचा उल्लेख करता येईल अशी दुसरी काढंबरी म्हणजे ‘माणुसकीची हाक’ ही शंकरराव खरातांची काढंबरी. आंबेडकरी विचारसरणीतून लिहिली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या अनुयायासह १९५६ साली धर्मातर केले. त्यानंतर महार समाजात झालेले परिवर्तन या काढंबरीत चित्रित झाले. तरी

देखील या ही कांदंबरीला दलित कांदंबरी म्हणायचे का? हा प्रश्न पडतो. वरील दोन कांदंबन्यानंतर ‘फकिरा’ ही अण्णा भाऊ साठे यांची कांदंबरी श्रेष्ठ दर्जाची आहे. यामध्ये दलित समाजातील मांग जातीचे चित्रण अनेक दृष्टीने वेगळे आणि महत्त्वाचे आहे. त्यांनी या कांदंबरीची सुरुवातच दलित जाणिवेतून केलेली दिसते. कांदंबरीच्या सुरुवातीला निवडुंगाच्या फडात वसलेली मांगांची वस्ती दिसते.

अण्णा भाऊ यांनी ‘फकिरा’ मध्ये मांग समाजाच्या चित्रणातून त्यांना सोसाब्या लागणाऱ्या व्यथा, वेदना, दुःख यांची जाणीव वैशिष्टपूर्ण आहे. मातंग समाज हा दुःखाने झुकत नाही. तर अन्यायाने पेटून उठतो. बंडाची भाषा बोलतो आणि कृती करतो. अशा पद्धतीने १९५९ साली प्रकाशित झालेली अण्णा भाऊ यांची ‘फकिरा’ कांदंबरी दलित कांदंबरीतील पहिली कांदंबरी म्हणता येईल. येथून खन्या अर्थाने दलित कांदंबरीची सुरुवात झालेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असणारे मानवी स्वातंत्र्य, मानवी प्रतिष्ठा आणि मानवी मूल्य हे लेखनाचे आधार अण्णा भाऊ यांच्या ‘फकिरा’ कांदंबरीत अवतीर्ण झालेले आहेत.

दलित कांदंबरीमध्ये अण्णा भाऊ साठे यांना प्रथम दर्जाचे स्थान देण्यात येते. अण्णा भाऊ हे मुळात दलित समाजातील उपेक्षित असणाऱ्या मातंग समाजात जन्मल्यामुळे वाट्याला आलेले दुःख, वेदना, जे जीवन जगले, भोगले व अनुभवले तेच त्यांनी आपल्या कांदंबन्यातून मांडलेले आहे. अण्णा भाऊ यांचे कांदंबरी वाढमय गुणदृष्ट्या अधिक समृद्ध व विपुल आहे. त्यापैकी ‘फकिरा’ (१९५९), ‘माकडीचा माळ’ (१९६३), ‘वैजयंता’, ‘डोळे मोडीत राधा चाले’ (१९६६), ‘वारणेचा वाघ’ (१९६८) इत्यादी कांदंबन्या गाजल्या आहेत. पण या सर्वांत ‘फकिरा’ व ‘वारणेचा वाघ’ कांदंबन्या जास्त प्रमाणात गाजल्या. या सर्व कांदंबन्या ‘फकिरा’ चे सामर्थ्य सर्वाहून अधिक उटून दिसते. ‘फकिरा’ या कांदंबरीचा नायक कुटुंबवत्सल, उदार व

सज्जन माणूस, पण अन्यायाविरुद्ध भडकून उठणारा. जाणीवपूर्वक प्रसंगी कायदा ही हाती घेणारा, अन्यायाविरुद्ध बंड करण्यास सज्ज होणारा महार-मांग ‘गुन्हेगार’ जमातीसाठी धान्य लुटून भूकेलेल्या उपासपोटी तळमळणाऱ्या माणसांना देतो. फकिराचे हे बंड भाकरीच्या निमित्ताने चाललेले असले तरी ते न्यायासाठी, सन्मानासाठी चालले आहे. एका प्रसंगी खजिन्याचा रखवालदार रघु बामन याची पत्ती व दोन तरुण मुली, अब्रूच्या भीतीने बावरल्याचे दिसताच फकिराला भडभडून येऊन म्हणाला, “आई! थांब, खजिना न्हेणार हाय. तुम्हासनी ओरबडाय मी आलो न्हाय. कारण अब्रू खाऊन उपाशी माणसं जगत नसतात. जावा आपल्या घरात बसा.”^४ फापटपसारा अधिक न वाढवता या कादंबरीमध्ये मानवी मनातील मुलभूत प्रवृत्तींना आवाहन करण्याचे सामर्थ्य अण्णा भाऊ यांनी साकार केले.

खून करून फरारी झालेल्या सत्तू सारख्या व्यक्तिचा परामर्श अण्णा भाऊ यांनी ‘वारणेचा वाघ’ या कादंबरीमध्ये घेतला. तर ‘वैजयंता’ कादंबरीतील प्रस्तावनेत अण्णा भाऊ म्हणतात, “जो कलावंत जनतेची कदर करतो, त्याचीच कदर जनता करते. हे मी प्रथम शिकून मगच लेखन करीत असतो. केवळ कल्पकतेचे कृत्रिम डोळे लावून जीवनातील सत्य दिसत नसते. ते सत्य हृदयाने मिळवावे लागते. डोळ्यानं सर्वच दिसतं परंतु ते सर्व साहित्यिकाला हात देत नाही. उलट दगा मात्र देत....माझा देशावर, जनतेवर आणि तिच्या संघर्षावर अढळ विश्वास आहे.”^५ माझा दावा आहे की, पृथ्वी ही शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलितांच्या तळहातावर तरली आहे. त्या दलितांचं जीवन तितक्याच प्रामाणिक हेतूने निष्ठेने मी चिन्तित करणार नि करीत आहे. यावरून अण्णा भाऊं यांचा दलित माणसांकडे बघण्याचा विधायक दृष्टीकोन दिसतो. वरील कादंबन्यापासून अण्णा भाऊ यांनी अन्याय पीडितांची चित्रणे करून ‘माणसानं जगलं पाहिजे’ हा संदेश दिला आहे.

अण्णा भाऊ यांनी लिहिलेल्या दलित जाणिवेच्या काढंबरी बरोबर ‘मास्तर’, ‘अलगूज’ ‘अग्निदिव्य’, ‘कुरुप’, ‘रानबोका’ इत्यादी काढंबन्यातून लोकप्रिय काढंबरीचा वापर केला आहे. प्रा. गंगाधर पानतावणे म्हणतात की, “अण्णा भाऊंच्या काढंबरीलेखनाचा वेग व पसारा मोठा असला तरी फार थोड्या काढंबन्यांनी त्यांना अपूर्व यश दिले आहे. ‘फकिरा’ सारखी काढंबरी ते पुन्हा लिहू शकले नाहीत. हे खरे त्याचं मूळ त्यांच्या दारुण स्थितीत आहे.”⁶ अण्णा भाऊ यांनी आपल्या प्रतिभेने मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली. त्यांनी मराठी साहित्याचा मळा अधिक संपन्न केला हे कुणालाही विसरता येणार नाही.

‘काजळी रात्र’ (१९५६) ही ना. रा. शेंडे यांची पहिली काढंबरी दलित जीवनाचा मागोवा घेणारी वाटते. ब्राह्मण ब्राह्मणेतर व दलित जातीमध्ये बंधुभाव प्रस्थापित व्हावा, असा दलितोद्वार हा तिचा विषय आहे. दलित तरुण मोहन व ब्राह्मण कन्या चित्रा यांच्या माध्यमातून पुरोगामी मूल्यांचा विचार व्यक्त केला आहे.

तसेच समाजजीवनात भावनात्मक एकता निर्माण व्हावी या विचाराने प्रेरित होऊन ‘विलासिनी’ (१९७८), ‘अन्शुजा’ या काढंबन्या शेंडे यांनी लिहिल्या. “त्यांच्या या लेखनाला ‘कलामूल्य’ नसले तरी ‘कालमूल्य’ थोडेफार आहे.”⁷ असे म्हटले तरी चुकीचे ठरणार नाही. अण्णा भाऊ साठ यांचे समकालीन शंकरराव खरात यांनी ‘माणुसकीची हाक’ (१९५७), ‘हातभट्टी’ (१९७०), ‘मी मुक्त मी मुक्त’ (१९७१), ‘गावाचा टिनोपाल गुरुजी’ (१९७३), ‘फुटपाथ नं.१’ (१९८०), ‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’ (१९८५), इत्यादी काढंबन्या लिहिल्या आहेत.

‘माणुसकीची हाक’ या काढंबरीत शंकरराव खरात यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लक्षावधी अनुयायांच्याबरोबर १९५६ ला बौद्ध धर्म स्वीकारा ही

धार्मिक जगतात ऐतिहासिक स्वरूपाची क्रांती होती. याची प्रेरणा घेऊन ‘माणुसकीची हाक’ ही कादंबरी लिहिली.

‘हातभट्टी’ या कादंबरीमध्ये झोपडपट्टीतील दादामंडळी, त्यांची अरेरावी, स्त्रियांची छेडाछेड, तसेच हातभट्टीमुळे एका समुहाचा कसा विनाश होतो याचे वर्णन येते. त्यामुळे प्रा. भालचंद्र फडके म्हणतात, “नव्या दिशेने खरात ‘हातभट्टी’ लिहू शकले नाहीत. एकदे मात्र खरे त्यांची लेखणी अनुकरणात रंगली असे वाटते.”

‘मी मुक्त मी मुक्त’ कादंबरीतून अनाथआश्रमात वाढलेल्या मुलाची कथा सांगतात. तर शिक्षण खात्यातील भ्रष्टाचारावर ‘गावचा टिनोपाल गुरुजी’ ही कादंबरी लिहिली. ‘माणुसकीची हाक’ आणि ‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’ या कादंबन्यातून जागृत झालेला दलित समाज व सर्वण समाज यांच्या संघर्षाचे चित्रण येते. दलित साहित्याचा उदय झाल्यावर दलित कादंबरीकार यांची जडणघडण खन्या अर्थने स्वातंत्र्योत्तर काळात झाली. यामध्ये बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम आणि हरिभाऊ पगारे इत्यादींचा विचार करावा लागतो. बाबूराव बागूल यांची ‘सूड’ कादंबरी अत्यंत गाजली व नावारूपाला आली.

हि. गो. बनसोडे यांची ‘मुक्तिसंग्राम’ (१९६९) या कादंबरीमधून डॉ. आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने जागृत झालेला अलित समाज विरुद्ध सर्वण असा संघर्ष आहे. ‘मुक्ती’ गावातील जागृत झालेले महार मानाने जगण्याचे ठरवितात. त्यातून गावातले सर्वण लोक व महारखाडा यात जो संघर्ष उभा राहतो. तोच या कादंबरीचा विषय आहे. याशिवाय बनसोडे यांनी ‘उज्वला’ (१९७३) आणि ‘आभाळा एवढी’ (१९८१) या कादंबन्या लिहिल्या आहेत. ‘युगप्रवर्तक’ ही हरिभाऊ पगारे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर चरित्रात्मक कादंबरी लिहिली. तर ‘झुंजार’ मध्ये महात्मा फुले यांच्या जीवनावर चरित्रात्मक कादंबरी लिहिली आहे. ज. वि.

पवार 'बलिदान' या कांदंबरीमधून दलितांच्या दुःखाबरोबर गटबाजीचे चित्रण केले आहे. या कांदंबरीचे परीक्षण करताना राजा जाधव म्हणतात - "बाबासाहेबांच्या महानिर्वानिंतर चळवळीत जे शैथिल्य आहे. जनता व पुढारी यांच्यात जे दैताचे? वातावरण निर्माण झाले, जनसामान्य माणसांची जी कुतरओढ चालू झाली, गरिबांचे कसे हाल होऊ लागले याचे अत्यंत प्रभावी चित्रण पवारांनी आपल्या कांदंबरीत रेखाटले आहे."^९

'हकिकत आणि जटायू' (१९७२) ही केशव मेश्राम यांची कांदंबरी. 'हकिकत' मध्ये दलितातील व्यक्ती जीवनाचा अनुभव कथन केला. माणूसपण नाकारले गेलेल्या दलित व्यक्तीचे जीवन कसे कुरतडले जाते. याची लेखकाने आपल्या पूर्वायुष्यातील आठ-दहा वर्षांच्या काळातील हकिगत यांचे वर्णन केले. 'जटायू' ही प्रतिकात्मक झाली आहे. वन्हाड परिसरातील दलितांची 'सिद्धार्थनगर' नावाची धेडपूरा म्हणून ओळखली जाणारी वस्ती. या वस्तीत राहणाऱ्या 'अभिमन' चे भावविश्व या कांदंबरीत आले आहे. 'हकिकत आणि जटायू' कांदंबरीच्या संबंधी भालचंद्र फडके म्हणतात की, "'हकिकत आणि जटायू' या दोन कांदंबरीका म्हणजे प्रा. मेश्राम यांची मराठी कांदंबरीला महत्त्वाची देणगी आहे."^{१०} तर 'पोखरण' मधून (१९७९) पुरातन संस्कृतीच्या चित्रणातून सांस्कृतिक संघर्ष दाखविला आहे. सुधाकर गायकवाड यांनी 'शुद्र' (१९७७) कांदंबरीत दलितांवर होणारे अन्याय नाहीसे करण्याकरिता निघालेल्या पराक्रमी धाडसी तरुणांचे व्यक्तिमत्त्व वाचकाबरोबर ठेवण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे असे वाटते.

'झळ' (१९८०) कांदंबरीमधून बाबूराव गायकवाड यांनी कांदंबरीचा नायक शेशूच्या माध्यमातून घरची परिस्थिती गरिबीची असून ही कधी कष्ट करून, तर कधी उपाशी राहून शिक्षण पूर्ण करतो. यांचे वर्णन आले आहे. तर 'आग' (१९५६)

कांदंबरीत मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळ या कांदंबरीच्या लेखनास निमित्त झाली. दलित व दलितेरांमध्ये निर्माण झालेल्या तणावांचे व परस्पर संबंधाचे चित्रण लेखकाने केलेले आहे.

माधव कोँडविलकर यांनी चर्मकार समाजाचे दुःख आपल्या कांदंबन्यातून लिहिले आहे. ‘अजून उजडायचं आहे’ मधून गावकीच्या कामात रात्रदिवस राबणाऱ्या देवजी चांभाराच्या दुःखाचे प्रसंग आले आहेत. चांभार जातीची जातपंचायत हाही कथाभाग आलेला आहे. तर ‘अनाथ’ (१९८१) कांदंबरीत भास्करने शिक्षणासाठी केलेल्या धडपडीची आणि बेकारीमुळे निर्माण झालेल्या वैफल्याची कथा चित्रित केली आहे. तर ‘आता उजाडेल’ (२००१) या कांदंबरीमधून सुशिक्षित पुरोगामी विचाराने तयार झालेली पिढी आणि अशिक्षित असणारी प्रतिगामी विचाराची पिढी अशा दोन वेगवेगळ्या मतांच्या पिढीत संघर्ष दिसून येतो. या कांदंबरीतून महार जातीचा नायक आणि चांभार जातीची नायिका यांनी आंतरजातीय विवाहात केलेले रूपांतर म्हणजे लेखकाने एक प्रकारे जाती-जातीतील भेदभाव नाहीसे व्हावेत या हेतूने लेखन केलेले जाणवते तसेच त्यांनी ‘वेध’, ‘कळा त्या काळच्या’, ‘एक होती कातळवाडी’ या सारख्या कांदंबन्या लिहिल्या आहेत.

‘नकुल’ (१९८१) कांदंबरीतून माधव कसबे यांनी गावातील दलितांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी झटणाऱ्या मुलग्याचे चित्रण केले आहे. ‘हाडकी हाडवळा’ (१९८१) मधून नामदेव ढसाळ यांनी बलुत्याच्या अनुषंगाने सामाजिक विषमता दाखवून दिली आहे. तसेच ढसाळ यांनी ‘निगेटिव्ह स्पेस’ बायजाच्या रूपातून लेखकाने एक धैर्यवान स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व साकार केले आहे. तसेच त्यांनी ‘निगेटिव्ह स्पेस’ (१९८७) मध्ये गुन्हेगारी विश्व उभे करून कम्युनिस्ट आणि आंबेडकरी विचार कार्यातील साम्यभेद यांची चर्चा घडवून आणली आहे.

उत्तम बंदू तुपे यांनी 'झुलवा' (१९८६) काढंबरीमधून देवदासीच्या जीवनातील दुःख व्यक्त केले. तसेच त्यांनी 'चिपाड' (१९८९), 'इंजाळ' (१९८४), 'भस्म' (१९८१) या काढंबन्या लिहिल्या. 'मेलेलं पाणी' काढंबरीमधून अशोक व्हटकर यांनी ढोर जाती बरोबरच महार, मांग, चांभार, या गावाबाहेरील दलित जातीचे वर्णन केले. गावकुसाबाहेरील दलितांचा व्यवसाय, त्यांची कौटुंबिक परिस्थिती, त्यांच्यातील श्रेष्ठ कनिष्ठपणा, त्यांच्या व्यवसायातील परस्पर संबंध, गावातील राजकारण, त्यामुळे होणारा दलितांना त्रास अशा अंगाने कथानक आकार घेते. व्यवसायातील संघर्ष, ढोर समाजातील लोक जीवन कसे व्यथित करतात याचे वर्णन आले आहे. तसेच त्यांनी '७२ मैल' (१९८९) ही आत्मचरित्रात्मक काढंबरी लिहिली.

बा. स. हाटे यांनी 'युगविधान' (१९८३) व 'युगंधर' (१९८८) या काढंबन्या लिहिल्या आहेत. 'युगविधान' ही डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनी केलेल्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या प्रेरणांची गुंफण प्रस्तुत काढंबरीत आहे. माणुसकीचे हक्क कोणी देत नसतात ते संघर्ष करून मिळवावे लागतात. या संघर्षाचे चित्रण 'युगविधान' या काढंबरीत आलेले आहे. तर 'युगंधर' (१९८८) मध्ये १९२७ ते १९५६ या कालखंडातील डॉ. अंबेडकर यांच्या कार्याचा आढावा घेतला आहे. तसेच उत्तम कांबळे यांच्या 'श्राद्ध' (१९८६) काढंबरीतून मेलेली ढोरं ओढायचं महारांनी नाकारले, सवर्णना जोहार घालण्याचे बंद केला. सांगावा पोहोचवण्याचे बंद केल्याने याचा स्पृश्य लोकांना राग येऊन दलितांना त्रास देतात याचे वर्णन केले आहे.

'घराणं तमासगिराचं' काढंबरीत शशिकांत तासगावकर यांनी तमाशा करून पोट भरणाऱ्या एका घराण्याची कैफियत मांडण्याचे काम केले आहे. योगेंद्र मेश्राम यांच्या 'माझं गाव कुठायं?' या काढंबरीत दलितांनी नवे मानवतावादी जीवन स्वीकारून

दलितांकडून बुद्धाकडे प्रयाण केले. वाडवडील पूजत असलेले घरातले देव तळ्यात नेऊन टाकतात असे वर्णन येते.

‘जातीला जात वैरी’ (१९९०) काढंबरीत ना. म. शिंदे यांनी ढोर-चांभार यांच्यातील उचनीचता दाखविली आहे. ढोरं कातडी कमविणारी जात तर चांभार चपला बनविणारी जात. ढोर-चांभारात रोटी-बेटी व्यवहार होत नाहीत. अशी दलित जाती अंतर्गत उचनीचता दाखविली आहे. तर पांडुरंग कदम यांनी ‘कृष्णपक्ष’ (१९९१) काढंबरीमध्ये भगवान गौतम बुद्धाचा धर्म स्वीकारलेल्या दलित तरुणांच्या शोकाकुल आयुष्याची कथा वर्णन केली. नामदेव कांबळे यांच्या ‘राघववेळ’, ‘ऊनसावली’, आणि ‘सांजरंग’ या तिन्ही काढंबन्यांचा आत्मचरित्रात्मक काढंबन्या म्हणून उल्लेख करता येईल. ‘सांजरंग’ मध्ये रघु व सीताराम नोकरीला लागतात याचे वर्णन येते. ‘राघववेळ’ मध्ये मांग समाजात जन्मलेल्या आणि विधवेचं जीवन जगू पाहणाऱ्या स्त्रीची कहाणी आहे.

भीमसेन देठे यांच्या ‘इस्कोट’ काढंबरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आणि धर्मातराच्या डोळस कृतीने समाजाच्या बदलेल्या टृष्टीचे वर्णन आले आहे. बंधु माधव यांनी ‘रमाई’ या काढंबरीत आंबेडकरांचे जीवन चित्रित केले आहे. बाबूराव बागूल यांनी ‘सूड’ काढंबरीनंतर ‘कोंडी’ काढंबरी लिहिली. या काढंबरीचा नायक पावन हा सुशिक्षित, ध्येयवेडा, परिवर्तनाचा ध्यास घेतलेला, आंबेडकरी विचारांनी भारलेला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या पश्चात दलित समाजात माजलेल्या दुहीचे, गटबाजीचे पावनला दुःख वाटते. समाज एकसंघ करण्यासाठी दलितांमध्ये एकजूट निर्माण करण्यासाठी पावन स्वतःच्या स्वप्नांना मूठमाती देऊन समाजकार्याला, परिवर्तनाच्या चळवळीला झोकून देतो.

‘आता उजाडेल’ (२००१) ही कांदंबरी माधव कोंडविलकरांची असून त्यामध्ये महार जातीतील प्रा. सुधीर वाघमारे आणि चांभार जातीतील नलिनी यांची प्रेमकथा वर्णिलेली आहे. सवर्णानी उदार भूमिका घेतली तरी दलितांचे आपापसातील भेद त्यांना मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त होऊ देत नाहीत. यात सुशिक्षित झालेली पुरोगामी विचाराने तयार झालेली पिढी आणि अशिक्षित असणारी प्रतिगामी विचारांची पिढी या दोन वेगवेगळ्या मतांच्या पिढीत संघर्ष घडवून आणला आहे. या कांदंबरीतून महार जातीचा नायक आणि चांभार जातीची नायिका यांनी आंतरजातीय विवाह केलेले रूपांतर म्हणजे लेखकाने एका प्रकारे जाती-जातीतील भेदभाव नाहीसे व्हावेत. या हेतूने लेखन केलेले दिसते. कांदंबरीचे शीर्षक ‘आता उजाडेल’ या द्वारा एका नव्या युगाचा होणारा प्रारंभ असेच स्वरूप जाणवते.

कुमार अनिल यांनी ‘भडास’ कांदंबरीत देव, धर्मपिक्षा माणूस मोठा आहे. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सत्र प्रकट करते. प्रस्तुत कांदंबरीने दलित कांदंबरी वाढूमयात मोलाची भर घातली आहे.

समारोप :

अशाप्रकारे मराठी कांदंबरी व दलित कांदंबरी यांची सुरुवात कशी झाली. तिचा उत्तरोत्तर विकास कसा होत गेला याचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे. मराठीत विविध वाढूमयप्रकार आहेत. त्यातील ‘कांदंबरी’ हा महत्त्वाचा प्रकार असून त्याचा विस्तृत आढावा घेतला आहे. कांदंबरी शब्दाचा अर्थ कसा निर्माण झाली, त्याची व्याख्या व स्वरूप याचा विचार केला.

मराठीतील पहिली कांदंबरी बाबा पदमनजी यांची १८५७ मध्ये लिहिलेली ‘यमुनापर्यटन’ ही होय. बाबा पदमनजी यांनी या कांदंबरीत हिंदू समाजातील

विधवांच्या, तत्कालीन स्त्रीजीवनाच्या दुःखाला वाचा फोडली. या कादंबरीपासून खन्या अथवी मराठी कादंबरीचा विकास झाला. रा. मि. गुंजीकर यांची ‘मोचनगड’ ही मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी मानली जाते. हरिभाऊ आपटे यांनी ‘मधली स्थिती’, ‘पण लक्षात कोण घेतो?’, ‘यशवंतराव खरे’ या सामाजिक कादंबन्यामधून लहान मुलांची व स्त्रियांची कुचंबना होते हे दाखवून दिले आहे. तर ‘उषःकाल’ , ‘सूर्योदय’ , ‘सूर्यग्रहण’ इत्यादी ऐतिहासिक कादंबन्यामधून शिवरायांच्या घटनांचे वर्णन करून हरिभाऊ यांनी महाराष्ट्री यांच्या मनात राष्ट्रभक्ती जागृत केली. साळूबाई तांबवेकर यांनी ‘चंद्रप्रभा विरहवर्णन’ कादंबरी लिहून पहिली स्त्री कादंबरीकार म्हणून मान मिळविला. तर रा.वि. टिकेकर यांच्या ‘पिराजी पाटील’ (१९०३) कादंबरीत दुष्काळाने शेतकन्यांचा झालेली वाताहत दिसते.

ना. सी. फडके यांनी ‘कुलाब्याची दांडी’, ‘दौलत’, ‘अखेरचे बंड’ इत्यादी कादंबरी लेखन केले. फडके ‘कलेसाठी कला’ वादाचे पुरस्कर्ते आहेत. याच काळात वि. स. खांडेकर यांनी ‘दोन मने’ , ‘दोन धूव’ , ‘कांचनमृग’ , ‘क्रौंचवध’ व ‘ययाती’ या कादंबन्या लिहून जीवनवादाचा पुरस्कार केला. साने गुरुजी यांनी ‘श्यामची आई’, ‘धडपडणारी मुले’, ‘रामाचा शैला’ या कादंबन्या लिहिल्या. गीता साने यांनी ‘निखळलेली हिरकणी’, ‘वटलेला वृक्ष’ , ‘फेरीवाला’ इत्यादी कादंबन्यातून स्त्रियांच्या जीवनातील वास्तवतेचा भेदक वेद घेऊन स्त्री विरोधी भूमिकेवर प्रहार केलेला दिसतो. ‘रणांगण’ मधून रुढ चाकोरीपेक्षा वेगळे कथानक घेऊन बोटीच्या प्रवासातील प्रेम कथेचे वर्णन केलेले आहे. विभावरी शिरुकर यांचा स्त्री कादंबरीकार म्हणून उल्लेख करावा लागेल. या दलितेतर असूनही मांग-गार्डी या गुन्हेगार जमातीवर आधारित ‘सूड’ कादंबरी लिहिली.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात खन्या अर्थने १९६० मध्ये बदल झालेला दिसतो. दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी साहित्य असे वाङ्मय प्रवाह नावारूपाला आले. दलित काढंबरीचा समारोप स्वतंत्र विभागात केला आहे. गोमांतकाच्या देवदासीचा प्रश्न बा. भ. बोरकरांनी ‘भावीण’ मध्ये लिहिला. तर श्री. ना. पेडंसे यांनी ‘एलगार’, ‘गारंबीचा बापू’ या काढंबन्या लिहून कोकण प्रदेश काढंबरीत आणला. ‘बनगरवाडी’ ही दुष्काळी प्रदेशावर छोट्या खेडे गावावर व्यंकटेश माडगूळकर यांनी बेतली आहे. १९६० नंतरच्या कालखंडातील शंकर पाटील हे महत्त्वाचे लेखक आहेत. शंकर पाटील यांनी ‘टारफुला’ त एक व्यक्ती केंद्रस्थानी मानली नसून संपूर्ण गावच केंद्रस्थानी मानून चाकोरी बाहेरील कथानकाच्या वापर केलेला दिसतो. तसेच त्यांनी ‘सरपंच’, ‘घुंगरू’ इत्यादी काढंबन्या लिहिल्या. उद्धव शेळके यांनी ‘धग’ काढंबरीतून एका स्त्रीच्या रूपाने संसारकथा लिहून आपला ठसा निर्माण केला. तर भालचंद्र नेमाडे यांनी ‘कोसला’ काढंबरीतून जीवनाच्या अर्थपूर्णपणे बदल साशंक असे व्यक्तिमत्त्व साकार केले आहे. आनंद यादव यांनी ‘गोतावळा’, ‘नटरंग’, ‘झोंबी’, ‘नांगरणी’, ‘घरभिंती’ या काढंबन्या लिहिल्या. ‘झोंबी’ त मुलाला जे भोगावे लागते सोसावे लागते याचे वर्णन आले. तर ‘नांगरणी’ मध्ये मुलाची महाविद्यालयातील शिक्षणाची वाटचाल चित्रित झाली आहे. तर बाळ गंगाधर टिळक यांच्यावर ‘दुर्दम्य’ ही चरित्रात्मक काढंबरी गंगाधर गाडगीळ यांनी लिहिली. ह. मो. मराठे यांनी ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’, ‘काळेशार पाणी’, ‘सॉफ्टवेअर’ इत्यादी काढंबन्या लिहिल्या. त्यापैकी ‘निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी’ मध्ये एका सुशिक्षित तरुणाची नोकरी अभावी झालेली वाताहत दाखविली आहे.

रा. रं. बोराडे यांनी ‘आमदार सौभाग्यवती’ सारखी काढंबरी लिहून राजकारणावर प्रकाश टाकला आहे. यामध्ये बदलत्या राजकारणातील स्त्रीचे चित्रण

केले. तसेच त्यांनी ‘पाचोळा’ , ‘चारापाणी’ , ‘इथं होत एक गाव’ या कादंबन्या लिहिल्या. रणजित देसाई यांनी ‘समिधा’ तर ‘भाकरी आणि फुल’ ही कादंबरी मधू मंगेश कर्णिक यांनी लिहिली. हे दोन्ही लेखक दलितेतर अमून त्यांनी दलित लोकावर कादंबन्या लिहिल्या आहेत अशा तन्हेने मराठी कादंबरी प्रत्येक काकाचा वेध धेत बदलते रुप घेऊन यशस्वी होताना दिसते.

१९६० नंतरच्या वाङ्मयामध्ये दलित साहित्य ही महत्त्वाची शाखा आहे. त्यातील ‘दलित कादंबरी’ या घटकाचा विचार केला आहे. दलित समाजात जागृती घडवून आणणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव व्यक्तिमत्त्व होते. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून दलितामध्ये नवचैतन्य निर्माण होऊन त्याचे पडसाद दलित कादंबरीत उमटले. ना. रा. शेंडे यांची ‘काळजी रात्र’ ही पहिली दलित कादंबरी मानली जाते. त्यांनंतर शंकरराव खरात यांची ‘माणुसकीची हाक’ प्रसिद्ध झाली. परंतु वरील दोन्ही कादंबन्या खरी दलित जाणीव नसल्यामुळे या कादंबन्यांना पहिली दलित कादंबरी मानता येणार नाही. तर पहिल्या दलित कादंबरीचा मान अण्णा भाऊ साठे यांच्या ‘फकिरा’ कादंबरीला द्व्यावा लागेल असे मला वाटते. कारण ही कादंबरी खन्या दलित कादंबरीचा जाणिवेतून लिहिलेली दिसून येते.

अण्णा भाऊंच्या ‘फकिरा’ या पहिल्या दलित कादंबरीपासून पुढे दलित कादंबरीने आपले बदलते स्वरूप दाखवून दिले. बाबुराव बागूल यांनी ‘सूड’ कादंबरीतून स्त्रीमुक्तीचा अकांत जानकी या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून मांडला. हि. गो. बनसोडे यांच्या ‘मुक्तिसंग्राम’ कादंबरीतून डॉ. आंबेडकरांनी केला. विषमतावाद्याविरुद्ध पुकारलेल्या मुक्तियुद्धाचे वर्णन आले. ढसाळ यांच्या ‘हाडकी हाडवळा’ मधून बलुत्याच्या अनुषंगाने सामाजिक विषमतेचे वास्तव मांडले. शुद्रत्वाची मुद्रा मिटविण्यासाठी चाललेली दलित समाजातील मनाची तडफड सुधाकर गायकवाड

यांच्या ‘शुद्र’ कादंबरीतून दिसते. तर ‘हकिकत आणि जटायू’ मधून मेश्राम यांनी व्यक्तिच्या मानसिक कोंडमान्याचे वर्णन केले. ‘कार्यकर्ता’ तून कार्यकर्त्याची व्यक्तिरेखा चितारली आहे. ‘वगसप्राट’ ही कादंबरी शाहीर भाऊ फक्कड यांच्यावर लिहिली. हरिभाऊ पगारे यांनी ‘युगप्रवर्तक’ ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावरची चरित्रात्मक कादंबरी तर ‘झुंजार’ ही जोतिबा फुले यांच्या जीवनावर लिहिली. ‘मेलेलं पाणी’ मधून ढोर-चांभार या अस्पृश्य जातीच्या यातनांची मांडणी केली आहे. ‘युगविधान’ मधून चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहा मागील प्रेरणांची गुंफण दाखविली. तर ‘मुक्तिसंग्राम’ ही कादंबरी धर्मातर मुळे मुक्त होऊ पाहणाऱ्या माणसाच्या संग्रामाची टृकचित्रे टिप्पते ‘आग’ मध्ये बुराव गायकवाड यांनी मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळीची पाश्वभूमी चितारली आहे. तसेच माधव कोंडविलकर यांनी ‘आता उजाडेल’ मधून आंतर जातीय विवाहाचे वर्णन केले आहे. असा हा दलित कादंबरी वाह्यप्रकार उत्तरोत्तर वाढताना दिसतो.

संदर्भ सूची

१. हस्तक, उषा : ‘मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’ खंड- पाचवा,
भाग- पहिला
(संपा. रा. श्री. जोग)
पुनर्मुद्रण - १९९९, महाराष्ट्र साहित्य परिषद
पुणे, ३०. पृष्ठ क्र. ४१४.
२. कुलकर्णी, श्री. मा. : ‘काढंबरीची रचना’
उन्मेष प्रकाशन, नागपूर. आवृत्ती पहिली - १९७५.
पृष्ठ क्र. १५.
३. मंचरकर, र.बा. : मराठी साहित्य पत्रिका
जुलै-ऑगस्ट १९८०.पृष्ठ क्र. ७२.
४. साठे, अण्णा भाऊ : ‘फकिरा’
सुरेश एजन्सी, पुणे. दहावी आवृत्ती,
एप्रिल- २०००.पृष्ठ क्र. १६२.
५. साठे, अण्णा भाऊ : ‘वैजयंता’ प्रस्तावना.
६. पानतावणे, गंगाधर : ‘विद्रोहाचे पाणी पेटते आहे’
विजय प्रकाशन, नागपूर.
पहिली आवृत्ती - १९७६. पृष्ठ क्र. ८१.
७. शेवडे, इंदूमती : ‘अस्मितादर्श’
जाने.-फेब्रु.-मार्च १९८०, पृष्ठ क्र. ४०.

८. जाधव, रा. ग. : 'अस्मितादर्श'
 (दलित नाटक प्रतिभा)
 दिवाळी अंक ७८, पृष्ठ क्र. ४०.
९. जाधव, राजा : 'चिंतन'
 पहिली आवृत्ती - १९८२. पृष्ठ क्र. ८१.
१०. फडके, भालचंद्र : 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह'
 श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
 दुसरी आवृत्ती - १९८९. पृष्ठ क्र. २१२.